

Fig. 1. Liten gravsten i det tidigare allmänna varvet, Villberga kyrkogård. Foto Ulrika Sahlsten, Upplandsmuseet.

Det allmänna varvet som gravskick – och social markör

Med exempel från Vendels kyrkogård

ULRIKA SAHLSTEN

På kyrkogården vilar tiden ett slag. Innanför stenmuren, under högresta lövträd står gravmonumenten tysta, i tålmodig väntan på att begrundas av kyrkogårdens besökare. Denne läser kanske inskriptionen på de gamla gravstenarna och förundras över gångna tiders titlar. Det kan hända att besökaren finner några enstaka stenar stående på en öppen yta mot mitten av kyrkogården, tämligen oansenliga och till synes utspridda lite på måfå i gräset. Ytterligare några stenar syns först på nära håll, de ligger ner och är nästan överväxta av gräsmattan. Är detta gravvårdar? Varför är de så små? Den nyfikne måste böja sig ner för att kunna läsa texten. Inskriptionen är alltid kort, ett namn, ibland även ett par årtal. Varför ser det ut på det här sättet? För den som vill erbjuder kyrkogården många berättelser. Den här texten handlar om det som tidigare var det allmänna varvet, det vill säga det allmänna området med enkla gravar som förekom vid sidan av enskilda köpegravar i en socialt indelande grav-

ordning på kyrkogårdarna och där varvbegravning tillämpades. Ofta återstår endast några få gravvårdar i mindre format av det allmänna varvet. Vad kan de små gravvårdarna berätta för oss idag (fig. 1)?

Fram till 1960-talet indelades gravplatserna på landsbygdens kyrkogårdar i två kategorier, köpta gravar respektive allmänna gravar. Köpegravar uppläts mot en avgift till en familj eller enskild person och där kunde varaktiga gravminnen resas. Upplåtelseiden var lång, ibland för all framtid. De allmänna gravarna förlades som namnet antyder till en allmän del av kyrkogården avsedd för mindre bemedlade personer. Där gravsattes de avlidna en och en i varje grav, gratis eller till en låg kostnad för kort tid. Ett enkelt träkors förekom ibland, om än alls. Vanligen markerades graven endast med en liten kulle.¹ I de allmänna kvarteren tillämpades varvbegravning, eller linjebegravning, där de avlidna gravsattes bredvid varandra i en rad i den följd de avled.² De

två gravformerna förekom samtidigt från senare hälften av 1700-talet fram till 1964 då en ny lag, lagen om gravrätt, ändrade gravskicket. Tillsammans representerar de ett gravsystem som indelade de avlidna efter social tillhörighet och som först i senare tid upphörde till förmån för mer jämlika förhållanden (fig. 2).

Uppdelningen av kyrkogården med olika områden för familjegravar och allmänna gravar finns i stort sett inte kvar. Eller rättare sagt, de tidigare allmänna kvarteren är numera ersatta av nya gravkvarter. Till övervägande del utgör det äldre beståndet av gravvårdar och gravplatser på landsbyggens kyrkogårdar arvet efter tidigare köpegravar. På flera kyrkogårdar omkring Uppsala finns emellertid rester kvar av det som tidigare var allmängravar. Det rör sig oftast om ett fåtal gravvårdar i ett litet format, ibland utspridda på en öppen yta. De flesta är i sten men andra material förekommer, som Vendels kyrkogård visar.

Som ett lokalt exempel har jag tittat närmare på Vendels kyrkogård i norra Uppland. Den gamla delen av kyrkogården bevarar till stora delar den gravfördelning som påbörjades under 1860-talet och sedan utvecklades med 1920-talets gestaltning av kyrkogården. Indelningen mellan köpegravar och allmängravar framstår här mycket tydligt. Två kvarter på den östra sidan rymmer det tidigare allmänna varvet. Där finns omkring 200 gravvårdar bevarade, vilket

Fig. 2. Gravvård med korsformad topp i det före detta allmänna varvet, Vendels kyrkogård.
Foto Ulrika Sahlsten, Upplandsmuseet.

är anmärkningsvärt många. Vid en snabb jämförelse med andra kyrkogårdar omkring Uppsala är det ytterst ovanligt att så många gravvårdar återstår från det som tidigare hörde till de allmänna kvarteren.³ Enstaka gravstenar kan stå kvar men deras sammanhang i förhållande till omgivande äldre och yngre gravkvarter är ofta svårt att avläsa på kyrkogården (fig. 3).

Fig. 3. Den östra delen av Vendels kyrkogård i norra Uppland. Två grästäckta ytor rymmer det tidigare allmänna varvet med gravvårdar från 1920-talet fram till 1960-talet, då det allmänna varvet avskaffades som gravskick. Ytorna omges av familjegravar med häck eller stenramar och större gravvårdar. Foto Ulrika Sahlsten, Upplandsmuseet.

Gravfördelningen på landsbygdens kyrkogårdar
Kyrkogårdarna har inte alltid sett ut som de gör nu. Dagens välordnade miljöer har föga gemensamt med den medeltida kyrkogården. Den utformning vi ser idag med prydliga gravkvarter, grusade gångar och lummig grönska är resultatet av en ny gravstruktur och gestaltungsform för kyrkogårdarna som inleddes för mellan 100 och 200 år sedan.⁴

Med kristendomens intåg ändrades förutsättningarna för begravning definitivt. Den kristna tron förbjöd kremering och krävde att de döda skulle begravas i vigd jord intill kyrkan. Tidigt förekom någon form av inhägnad som skyddade kyrkogården från djur och markerade samtidigt gränsen mellan vigd och ovigd jord.⁵ Arkeologiska utgrävningar visar hur gravar under

tidig medeltid kunde vara placerade helt nära kyrkan, som exempelvis vid Västerhus kyrkogård på Frösön i Jämtland. Kyrkogården där var i bruk från 1100-talet fram till 1400-talet. Vid utgrävningar på 1940- och 50-talen påträffades 371 individer, vilkas skelett blev föremål för omfattande osteologiska undersökningar. Gravarna låg tätt samlade kring kyrkan på både norr- och södersidan, några fanns i öster samt ett fåtal på västra sidan. Samtliga gravar var orienterade som kyrkobyggnaden i östvästlig riktning. Undersökningarna visade att kvinnor var begravda på norrsidan och några öster om koret, medan män med få undantag var gravlagda söder om kyrkan.⁶ Under tidig medeltid började även kyrkorummet användas för gravsättningar. Det var till en början endast förbehållet kyrkans män och kungligheter men inkluderade från 1200-talet även personer från aristokratin, ofta till följd av stora donationer till kyrkan.

Kyrkobyggnaden utgjorde på så sätt medelpunkten på kyrkogården och gravarnas placering ordnades utifrån den. Kyrkans murar ansågs ge skydd och välsignelse och det var ytterst eftersträvarvärt att ligga nära dem i döden. Inne i kyrkan eftersträvades på motsvarande sätt närheten till koret och altaret där.⁷ Gravarnas orientering följde som nämnts även kyrkans riktning. Den döde lades på rygg i graven med huvudet i väst och var på så sätt förberedd för att möta Kristus, som på uppståndelsens dag skulle

uppenbara sig i öster. Uppfattningen kring kroppens orientering i graven var inte enbart religiöst grundad, även om det saknade betydelse för frälsningen hur stoftet var ordnat.⁸ I folktron fanns en föreställning om att den döde inte skulle komma till ro om kroppen lades fel. De två synsätten kan möjligen kompletteras med en rent praktisk aspekt i samband med gravöppningar att intilliggande gravar låg i en bestämd riktning. Sammantaget bidrog de olika aspekterna till att stärka sedvänjan och kan förklara varför den blev så långvarig.

Föreställningen om att kyrkogårdens norrsida var olämplig för begravning var tidigt förankrad i en folktro där norr ansågs vara ondskans tillhåll.⁹ Möjligen omvandlades uppfattningen senare till kristna värderingar och motståndet till gravsättningar på norrsidan kunde motiveras på religiös grund.¹⁰ Som en del av detta synsätt användes norrsidan ibland för begravning av samhällets utstötta och ohederliga personer, men även odöpta barn och kvinnor som dog i barnsäng kunde begravas där.¹¹ De så kallade självspillingarna, människor som tagit sitt eget liv, nämns ofta i dessa sammanhang. Dessa kunde begravas norr om kyrkan men det är troligt att de även lades ned i ovigd jord utanför kyrkogården. Det är emellertid oklart i vilken utsträckning det skedde.

Förmånen att få sin grav i kyrkan spred sig med tiden till ett bredare samhällsskikt och omfattade även ofrälse, om än välbe-

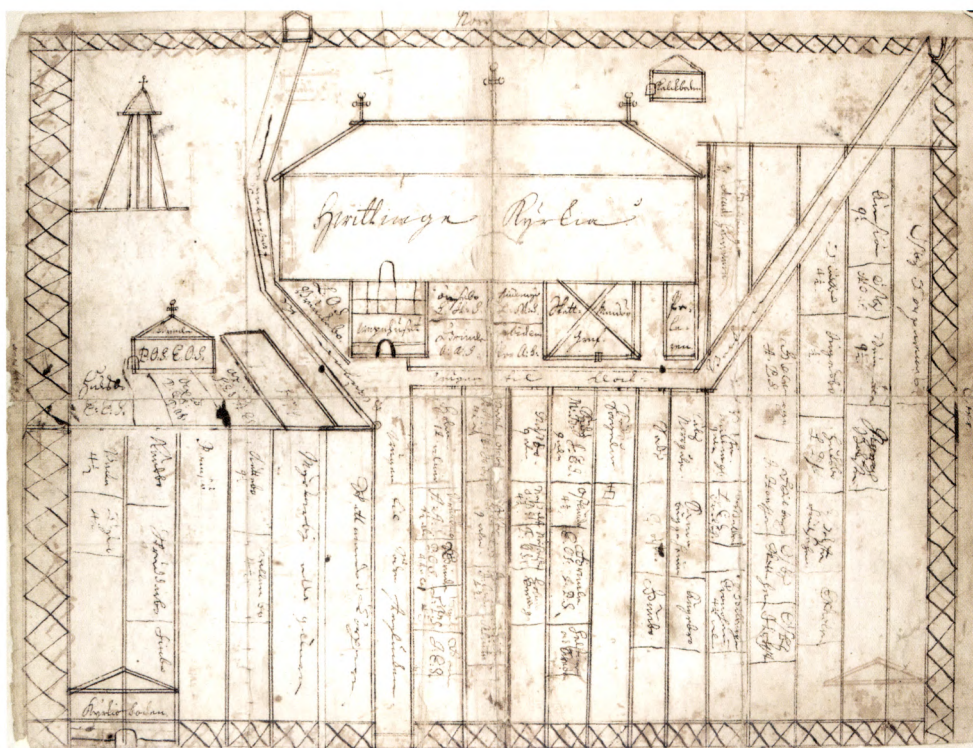

Fig. 4. Ritning över Vittinge kyrkogård som var indelad i långsmala skiften. Landsarkivet, Uppsala (ULA 11696 R 0001:00001).

ställda, personer och besuttna storbönder. De förnämsta platserna låg närmast koret och i mittgången. Gravsättningar inne i kyrkorna kulminerade under 1600- och 1700-talen. På 1740-talet hade Sankt Petri kyrka i Malmö 202 privatägda gravar i kyrkan, jämfört med 301 gravar som uppgavs finnas samtidigt på kyrkogården.¹²

De allra flesta var alltjämt hänvisade till att begravas på kyrkogården. På landsbyg-

dens kyrkogårdar var det vanligt att gravplatserna ordnades efter socknens hemman. Varje gård, eller ibland by, hade en egen gravplats vilket innebar att de flesta begravdes nära sina anhöriga.¹³ En ritning över Vittinge kyrkogård i västra Uppland visar hur gravplatserna fördelades i långsmala fält som delade in kyrkogården likt tegar i ett skiftat odlingslandskap (fig. 4). Ett skifte kunde upplåtas för en eller flera gårds-

gravar. Gravplatsernas fördelning inom skiftena har sannolikt ordnats hierarkiskt med kyrkobyggnaden som orienterande punkt. Gravplatserna närmast kyrkan var förnämast och tillkom de besuttna gårdarna medan de fattiga hamnade i mer perifera lägen på kyrkogården.¹⁴

I några fall verkar även gårdens geografiska läge i förhållande till kyrkogården ha spelat in för placeringen av gårdsgraven. Ett för Uppland, om än sentida, exempel är Dalby kyrkogård i Balingsta pastorat väster om Uppsala. Den stora familjegravplatsen i kyrkogårdens nordöstra hörn hör till ägarerna av gården Hammarskog, som ligger i den riktningen gravplatsen är förlagd, nordost om kyrkan. Hammarskog hade tidvis patronatsrätten över Dalby kyrka.¹⁵

Förändringar

På 1700-talet uppstod diskussioner om den ökande trängseln på kyrkogårdar och i kyrkorna. Med början i städerna var det en följd av att kyrkorna började bli fullbelagda med gravar och allt fler hänvisades till att gravsättas på kyrkogården. På de flesta kyrkogårdar rådde även stor oordning. Ofta saknades gravkartor och gravplatsernas exakta läge var oklart. I samband med gravöppningar hände det lätt att intilliggande gravar skadades och kvarlevorna av redan begravda kom i dagen. Det medförde sanitära och hygieniska problem. I de överfulla stadskyrkorna blev problemen alarmerande

då gravarna inte kom tillräckligt djupt ner, vilket orsakade en våldsam stank i kyrkorummet. Många krävde att gravsättning där skulle förbjudas och att kyrkogårdarna skulle ordnas på ett bättre sätt. Situationen var ohållbar men det skulle dröja länge innan någon förändring skedde. 1815 kom ett kungligt påbud om att begravning inne i alla kyrkor skulle upphöra, ett förbud kom dock först 1874.¹⁶ I städerna blev lösningen att begravningsplatser anlades i stadens utkant från slutet av 1700-talet. Begravningsplatsen i Uppsala, nuvarande Uppsala gamla kyrkogård, var bland de tidigaste i landet, den togs i bruk 1794. Vid begravningsplatserna fanns inte någon kyrkobyggnad och de hade från början helt andra förutsättningar beträffande utformning och fördelning av gravplatser än kyrkogårdarna.

Varvbegravning

På landsbygdskyrkogårdarna var situationen densamma med en bristande ordning och sanitära problem, men orsakerna till och lösningen på problemen skilde sig från städerna. Förutsättningarna för den rådande gravindelningen efter byar och gårdar på landsbygden ändrades under 1700-talet till följd av skiftesreformerna. Förändringar av byar och gårdar medförde att gravplatserna blev ojämnt utnyttjade och för stora gårdar räckte de ibland inte till.¹⁷ Gravsystemets brister förstärkte då den sedan länge omvittnade oordningen.

På flera håll övergick församlingarna därför till att gravlägga de avlidna i rader, allt eftersom de avled. Begravningsättet kallas för varv-, linje- eller radbegravning. Även andra benämningar kan förekomma lokalt med samma innebörd. Som nämnts gick det ut på att de avlidna gravsattes i en rad i den följd de dog och inte i förutbestämda gravplatser. Med början i ett hörn lades gravarna i en rad som fortsatte i en ny rad när den första blev belagd. När ett område var fullt kunde man börja om på nytt med den första graven, som då stått orörd i ett antal år. Med få undantag begravdes de avlidna en och en.

Beslut om att övergå till varvbegravning förefaller ha fattats lokalt, församlingsvis i sockenstämman eller i förekommande fall av kyrkoherden.¹⁸ Det är inte utrett exakt när gravsystemet först infördes i landet. Torbjörn Fulton uppger i sin studie om gravordningar att den tidigaste uppgiften om varvbegravning han känner till är år 1712, då Svärdsjö socken i Dalarna införde det. Fler uppgifter förekommer från senare hälften av 1700-talet och under 1800-talets första decennier, då varvbegravning började tillämpas mer generellt.¹⁹ På många håll kan det ha dröjt längre än så.

Ordningen innebar flera fördelar. Kyrkogården kunde utnyttjas på ett mer effektivt sätt. Gravarnas gränser blev tydligare och risken för intrång i äldre gravar vid gravöppningar minskades. Varvbegrav-

ning innebar också ett successivt avståndstagande från seglivade föreställningar om var på kyrkogården begravningar kunde ske, liksom vilken riktning graven skulle ha. I någon mån fanns möjligen en ambition inför beslutet att utjämna de sociala skillnaderna och skapa ett gravsystem som var gemensamt för alla. I några socknar ersatte varvbegravningen helt den rådande gravordningen och var då avsedd att gälla för samtliga församlingsbor, rik som fattig. Det väckte motstånd eftersom bönderna på landsbygden ofta var ovilliga att lämna sina familjegravar.²⁰ På andra håll var varvbegravningen endast tänkt för socknens fattiga och där behölls befintliga gårdsgravar.

Allmänna gravar och köpegravar

Gemensamma familjegravplatser övergavs inte helt med införandet av varvbegravningen, men fick delvis andra uttryck. Under 1800-talet blev det vanligt att ståndspersoner kunde köpa sig en gravplats på kyrkogården för sig och sin familj, vid sidan av varvbegravningarna. Tendensen systematiserades och blev snart etablerad. Den förmögne manifesterade sin sociala position i samhället dels genom att äga en egen grav utanför det allmännas kvarter på kyrkogården och dels genom att där uppföra påkostade och varaktiga gravmonument, tänkta att beskådas av såväl samtiden som eftervärlden. För kyrkan var det en gynnsam inkomstkälla.

Fig. 5. Större familjegravar är placerade vid insidan av kyrkogårdsmuren och utmed gångarna. De är lätta att beskåda för besökaren. På Vendels kyrkogård har de flesta tidigare enskilda gravar kvar sin omgärdning i form av häck eller stenram. De har till stor del försvunnit på många andra kyrkogårdar. Foto Ulrika Sahlsten, Upplands-museet.

Gravfördelningen på landsbygdskyrkogårdarna fick med köpegravar och allmängravar en ny struktur där kyrkan upphörde att vara den orienterande punkten. Närheten till själva kyrkobyggnaden tillmättes inte samma betydelse som tidigare. Istället

gjordes indelningen efter social hierarki. I borgerskapets intresse låg rimligen att inte beblandas sig med allmogen eller ”det allmänna”. Att lägga de allmänna gravarna i varv var alltjämt effektivt och placeringen av en familjegrav skulle helst inte komma i

vägen för varvbegravningarna.²¹ En vanlig fördelning blev då att köpegravarna placerades utmed kyrkogårdens avgränsningar och de allmänna gravarna förlades i fälten innanför (fig. 5). Varvbegravning tillämpades för de allmänna gravarna, därav begreppet allmänna varvet.

Införandet av varvbegravning och dess rent praktiska konsekvenser är en av förklaringarna till att gravfördelningen omdisponerades på kyrkogårdarna. Det är oklart vad som närmare betingade ståndspersoner, som var de med valmöjlighet i frågan, att välja en gravplats intill den tidigare så skydda kyrkogårdsmuren.²² För landsbygdskyrkogårdarnas del är det rimligt att anta att de nyanlagda begravningsplatserna i städerna efterhand blev förebilder i frågan. Borgerskapets gravplatser placerades vanligen vid muren och utmed gångarna, bl.a. för att erhålla bästa möjliga exponering. Begravningsplatserna utformades vidare utifrån ett stadsplaneringsideal och försågs med trädplanteringar och gångar i en struktur som efterliknade stadens. Landsbygdskyrkogårdarna följde efter lite senare. Kyrkogårdarna gestaltades alltmer för de efterlevande än för de döda.

Med lagen om gravrätt som trädde i kraft den 1 januari 1964 ändrades förutsättningarna för de två gravskicken och den rådande kategoriklyvningen mellan köpegravar och allmängravar upphörde. Enligt den nya lagen skulle alla gravplatser upplåtas med

gravrätt. Det anfördes att rätten till gravplats var en allmän och offentlig rätt som skulle garantera alla att få en gravplats för sina anhöriga på församlingskyrkogården, samt att kunna pryda och vårda gravarna.²³ Den nya gravrätten fick en offentligrättslig form som liknade den nyttjanderätt som tidigare gällde för köpegravarna, men utan dess mer privaträttsliga karaktär. Med den nya gravrättslagen skulle alla gravplatser upplåtas med samma rätt.²⁴

Gravvård och minne

Gravvårdar som minnesmärken över våra döda är vanligt förekommande idag, men så har det inte alltid varit. I ett längre tidsperspektiv har det normala snarare varit att det stora flertalet människor har begravts i total anonymitet. De egendomslösa har ända in i vår tid gravsatts helt utan minnesmärken och snabbt glömts bort av eftervärlden.²⁵ Generellt finns ytterst få gravmonument från tiden före 1700-talet bevarade på landets kyrkogårdar. Äldre gravminnen än så återfinns oftast inne i kyrkorna. I de flesta fall rör det sig om gravmonument över högt uppsatta personer i samhället.

När varvbegravningen infördes på landsbygdskyrkogårdarna var det sällsynt att de allmänna gravarna försågs med någon form av gravminne, även om det var tillåtet. När gravvårdar började förekomma i större utsträckning var de flesta i trä och togs i regel bort direkt när gravfristen gick

Fig. 6. Gravvårdarna i det tidigare allmänna varvet på Vendels kyrkogård, norra kvarteret. Gravvårdarna uppvisar varierade former i sten, trä och smide. Foto Ulrika Sahlsten, Upplandsmuseet.

ut, alternativt multnade de bort. Från början av 1900-talet blev det vanligare med små gravvårdar i sten på allmängravarna. Det varaktiga materialet, samt att gravarna inte omlades eller ersattes efter 1964, gör att flera ändå återfinns idag. Ett fåtal smidesgravvårdar förekommer också. Några av dessa utmärker sig framför andra med sin säregna form, som exemplen från Vendel visar (fig. 6). Smideskors över allmängravar kan även ses på Villberga kyrkogård sydost

om Enköping. Kännetecknande för gravvårdar i de allmänna varven är annars en enkel form i litet format med ytterst korta inskriptioner. Namnet tillsammans med årtal är vanligast, men enbart ett namn förekommer också. Bland de äldre gravvårdarna står ibland endast förnamnet, eller kort, och anonymt, "Mor" eller "Morfar". Som en följd av att alla gravsattes en och en i det allmänna varvet fick kvinnor där en egen gravvård resta över sig i större utsträckning

än vad som var brukligt bland familjegravarna (fig. 7). Där delade oftast familjen på en gravvård och kvinnorna nämns i inskriptionerna främst enbart med sitt förnamn, exempelvis "Makan Agnes".

Bevarade gravvårdar från det tidigare allmänna varvet finns, utöver Vendel och Villberga, även på kyrkogårdarna vid Vittinge, Västerlövsta, Härkeberga, Jumkil och Funbo kyrkor samt på Sankt Olofs begravningsplats i Enköping.

Vendels kyrkogård

Vendels kyrka är en av de ståtligaste kyrkorna i Uppland, vackert belägen på Vendelåsen med en vid utsikt över ett öppet odlingslandskap. Bogårdsmuren och de två högresta stigluckorna bildar tillsammans med kyrkobyggnaden en storslagen kyrkomiljö. Här påträffades på 1880-talet de berömda båtgravarna som fick ge namn åt den epok som inföll mellan åren omkring 550 och 800.

Den medeltida kyrkogårdens form och utbredning var i stort sett oförändrad fram till 1880-talet då den utökades mot öster. Kyrkan stod i mitten av en kvadratisk formad kyrkogård och omgärdades av en bogårdsmur med tre stigluckor. På 1960-talet skedde en ny utökning, denna gång på åkermarken söder om kyrkogården. Den utformades efter ritningar av länsarkitekten Viking Göransson.

På en skissartad karta från 1866 fram-

Fig. 7. Kvinnor som gravlades i det allmänna varvet under 1900-talet fick vanligen en egen gravvård med sitt namn på, något som var ovanligt för kvinnor begravda i familjegravar. Foto Ulrika Sahlsten, Upplandsmuseet.

går delar av gravindelningen (fig. 8). Ett antal gravplatser är inritade utmed muren på kyrkogården. Rubriken med undertext lyder: "Planritning öfver Wendels Kyrkogård, med sjelfegna grafvar, som endast utåt Bogårdsmurarna få friköpas enl. prot: af den 28 Maji 1855 § 13. upprättad 1866".²⁶ De runt trettio gravarna utmed bogårdsmuren på kartan var således friköpta. Enskilda köpegravar kan ha förekommit före 1855, men från denna tid anvisades de till bestämda platser på kyrkogården efter ett beslut i sockenstämman. De allmänna kvarteren är inte utsatta på kartan, hur de fördelades över kyrkogården framgår inte. Däremot fanns en liten yta reserverad mellan den norra stigluckan och det nordöstra sockenmagasinet, utmärkt som "sjelfspil-lingars afsides plats". En förteckning redo-

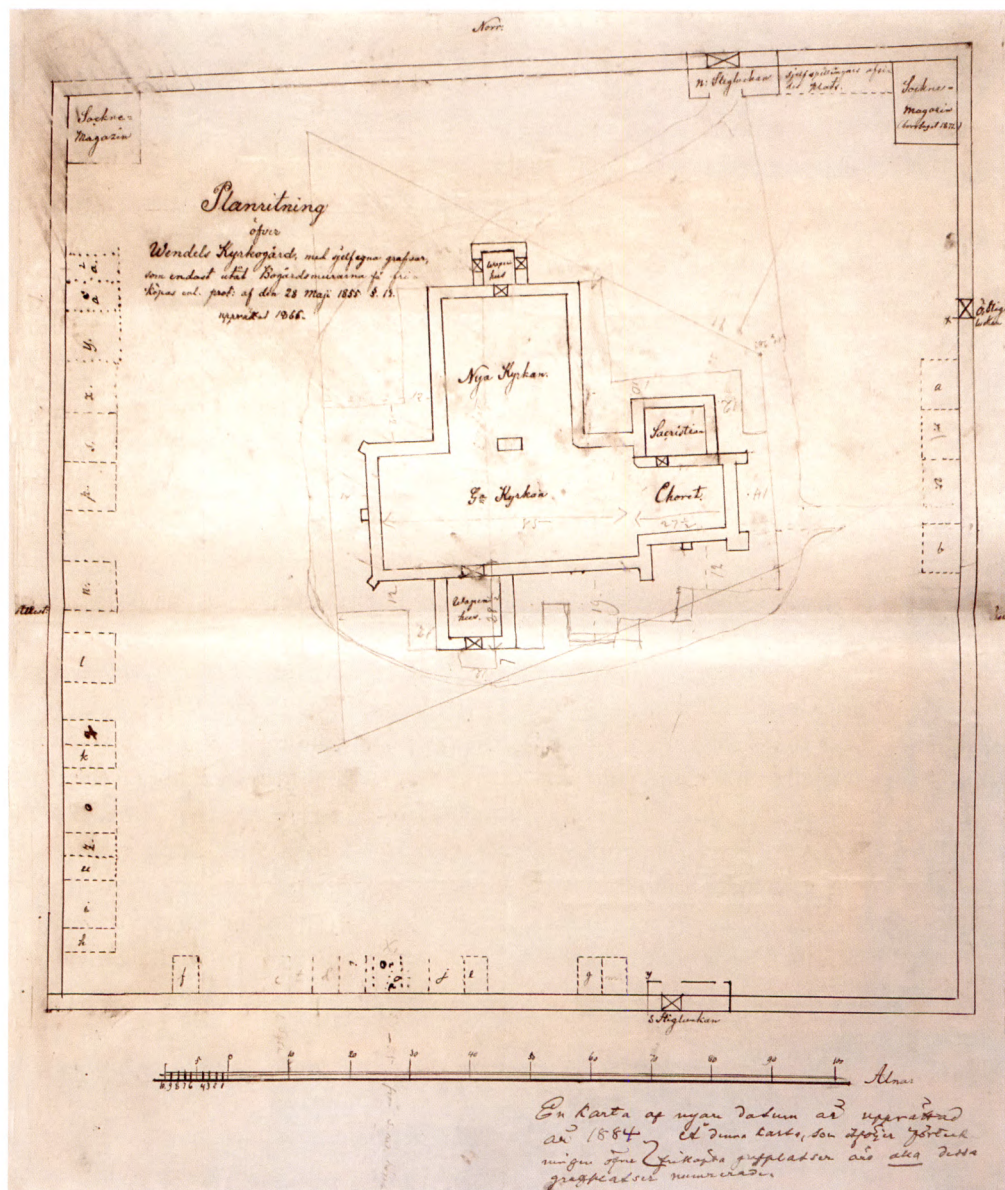

Fig 8. Ritning över Vendels kyrkogård från 1866. Landsarkivet, Uppsala (ULA 11683 R 0008:00003).

visar vilka som friköpt gravplatser mellan åren 1858 och 1870. Personernas titlar är talande för vilka som kunde köpa sig en egen gravplats såsom länsman, häradsdomare, lanthandlare, trädgårdsmästare, änkefru, hovmästare samt en författare och filosofie doktor.²⁷ Vidare framgår kyrkogårdens kvadratiska form, omgärdad av muren där stigluckorna är markerade med kryss. De två bodarna benämns som sockenmagasin och syns i varsitt hörn mot muren i norr. Vid den nordöstra boden finns en notering om att den togs bort 1871.

1881 utökades kyrkogården efter att frågan hade diskuterats under några års tid. Det skedde mot öster varpå den östra delen av bogårdsmuren och stigluckan revs. Stenen återanvändes till en låg stenmur vid den nya östra gränsen. I samband med expansionen upptäcktes de fjorton båtgravarna, vilka daterades till omkring år 700 (fig. 9). Upptäckten väckte stor uppmärksamhet även internationellt. Den nya kyrkogårdsdelen invigdes 1882.²⁸ Det är oklart hur den först disponerades, men det är rimligt att anta att mönstret med köpegravplatser utmed muren fortsatte.

På 1920-talet upptogs omkring hundra nya familjegravar och i samband med det upprustades kyrkogården efter förslag från länsträdgårdsmästare K. J. Ericsson. De nya familjegravarna placerades runt om på kyrkogården, även på den norra sidan. Platserna bestämdes av kyrkostämman. Ericsson

upprättade en gravkarta och angav riktlinjer för hur gravplatserna och kvarteren skulle hållas i ett PM till gravkartan. Nya gångar anlades och gamla förbättrades. Nyplanteringar gjordes med bl.a. ros, ädelgran och ett stort antal måbärsplantor avsedda för häckar. Marken närmast kyrkan såddes med gräs. Raderna med familjegravar anlades med en gång emellan för att undvika att gravvårdarna hamnade mot varandra, vilket inte ansågs estetiskt tilltalande. Häckar runt familjegravar borde helst vara av samma sort, exempelvis liguster och inte vara högre än 75 centimeter, ansåg Ericsson. Allmänna gravplatser som inte sköttes skulle utjämnas och ytan sås med gräsfrö. När ett varv blivit belagt skulle det jämnas och markytan höjas något och därefter sås med gräs. De anhöriga som ville kunde ordna med en låg kulle för gravplatsen de skötte.²⁹

Gravkartan från 1928 visar i stort sett samma kvartersstruktur som idag i den numera äldre delen av kyrkogården (fig. 10). Indelningen mellan köpegravar och allmänna gravar är tydlig. De allmänna kvarteren utgörs av öppna gräsytor som omges av prydliga rader med köpegravar som konsekvent löper utmed insidan av bogårdsmuren och längs gångarna. De flesta är orienterade i rät vinkel mot kyrkomuren, det vill säga i ungefärlig nordsydlig eller östvästlig riktning.³⁰

De allmänna kvarteren samlades i tre grupper på kyrkogården, varav två lades mot

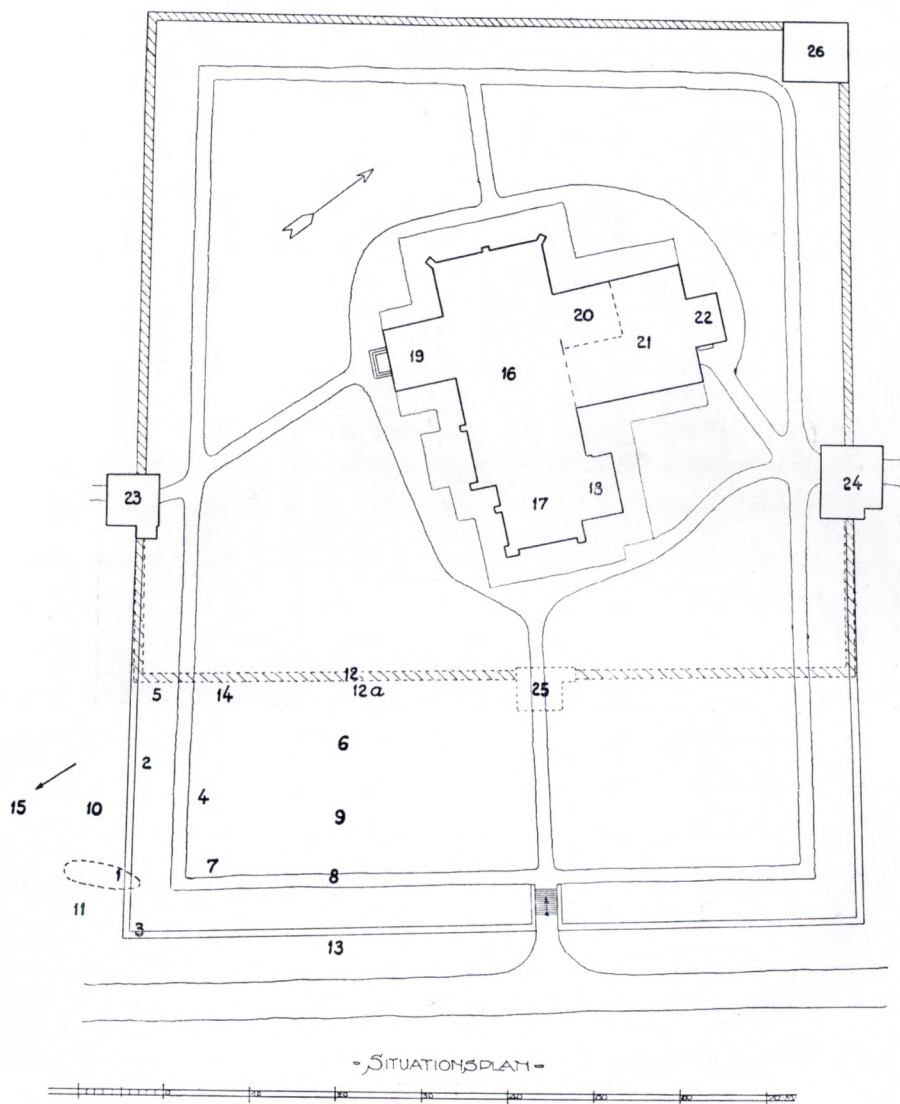

Fig. 9. Illustrationen visar kyrkogårdens utvidgning mot öster. De fjorton båtgravarnas positioner är utmärkta. Ur Alm 1947, s. 202.

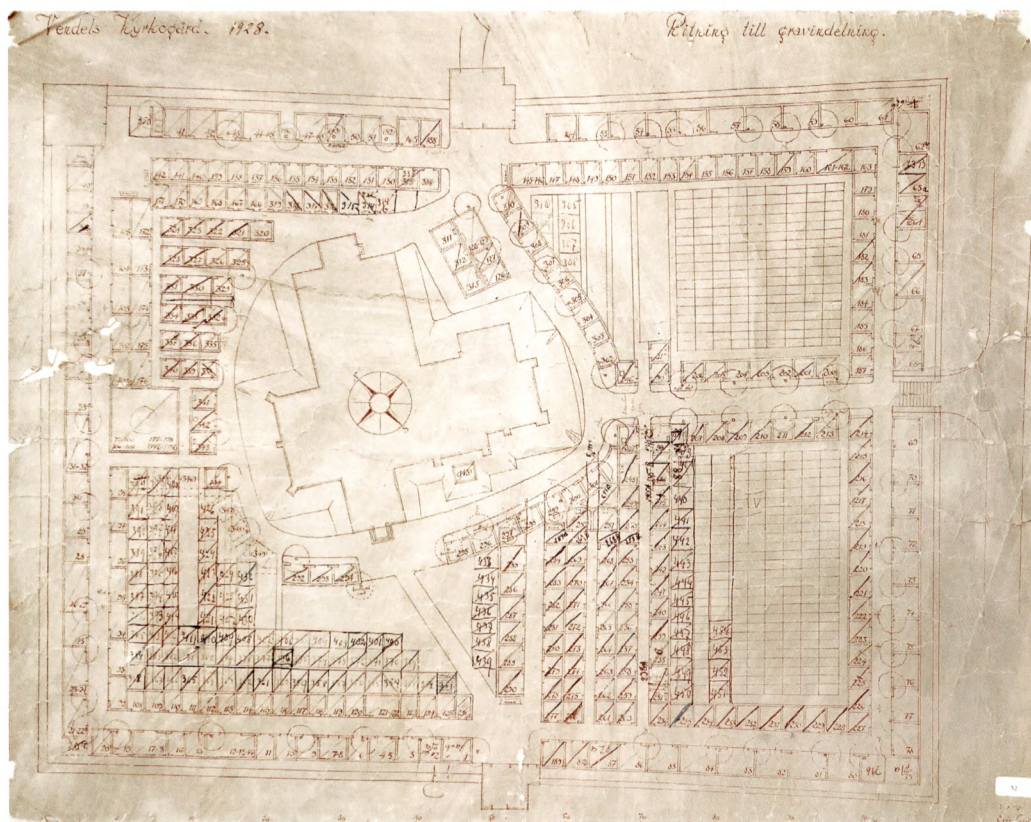

Fig. 10. Karta med gravförteckning över Vendels kyrkogård 1928. I den östra delen syns de två allmänna kvarteren med mindre gravar lagda i rader från norr till söder. Landsarkivet, Uppsala (UL A 11683 R 0008:00011–00012).

öster i den nyupptagna delen från 1880-talet. Det tredje kvarteret anlades sydväst om kyrkan och är numera omgjort till familjegravplatser. 1928 planerades för drygt tusen gravar i "varvet". Med en uppskattning av omkring trettio begravningar per år i det allmänna varvet, och tio i enskilda gravar,

skulle omloppstiden för en allmängrav bli omkring trettiofem år, enligt Ericssons bedömning. Därefter skulle gravsättningarna börja om från början i den första graven.³¹ Fullt så många allmängravar verkar det dock inte riktigt ha blivit sedan 1920-talet.

1920-talets varvbegravning inleddes

Fig. 11. Det norra området med tidigare allmänna gravar, här sett från nordost. Foto Ulrika Sahlsten, Upplands-museet.

i den norra allmänna delen som blev fullt mot slutet av 1930-talet. Därefter fortsätter det kronologiskt i det sydöstra kvarteret från omkring 1940 och framåt. Innan det blev aktuellt att börja om med varvbegravningen upphörde emellertid systemet med köpegravar och allmänna gravar som gravskick 1964 med den nya lagen om gravrätt. Därefter har flera allmängravar i det sydöstra kvarteret omvandlats till familjegravar. Många små och enkla gravvårdar finns dock kvar. Utöver det stora antalet uppvisar

gravvårdarna en stor variation i både material och utförande, i synnerhet i den norra delen som också är den bäst bevarade av de två allmänna varven. Denna norra del är värd att titta lite närmare på.

Här finns ett nittiotal gravvårdar, de flesta från 1920- och 30-talen (fig. 11). De står i ett tiotal rader lagda i nordsydlig riktning. I de västra raderna är gravvårdarna vända mot väster, mot mitten av fältet vänder ordningen och gravvårdarna är istället orienterade mot öster. Utöver ett par större

tujor förekommer ingen plantering annat än vid några gravar. Flera stensorter förekommer bland gravstenarna. Vanligast är röd och grå granit samt diabas, ett par marmorstenar förekommer också. Formerna varierar mellan liggande pulpetstenar och stående långsmala stenar. En mindre vanlig form avslutas upptill med ett kors. Laven som täcker många stenar är vacker och ger ett ålderdomligt intryck (fig. 12). Inskriptionerna är enkla, namn och årtal är vanligast. Några har endast ett namn. De enstaka träkorsen är vitmålade.

Det som framförallt drar uppmärksamheten till sig är ett antal smideskors i ett säreget utförande. Omkring 24 smideskors uppvisar en liknande utformning med mindre variationer. Formerna är högst ovanliga och vittnar om en lokal företeelse som troligen begränsar sig helt till Vendels kyrkogård. Korsen tillverkades av smeden Karl Lethander från Karby strax söder om Vendels kyrka. Som bysmed med egen verkstad på gården utförde han vanligtvis mindre uppdrag för husbehov i socknen, uppgifterna var säkert varierande.³² Uppdragen med smideskors till gravarna i "varvet" på kyrkogården var måhända en uppgift där den estetiska förmågan kunde prövas.

De flesta kors är utförda i kallsmide (fig. 13–15). Plattjärn har böjts för hand i en mall till en enkel korsformad stomme, efter lätt värmning. På korsets ut- och insidor har sedan tunnare plattjärn i dekorativa volut-

Fig. 12. Gravvård med urna som står i det tidigare allmänna varvet. Foto Ulrika Sahlsten, Upplands-museet.

och s-formade delar monterats. Sammanfogningen har gjorts med bult och skruv. Skruven är slät och vänd utåt, muttern sitter inåt korset. Korsen är liksidiga och bildar trots det tunna materialet mycket volym eller "kropp". Några kors har en mer samlad form med ett enklare kors som har formats i varmsmide. I korsarmarna och vid foten har ämnet brutits upp i ett hål med en dekorativ verkan. Ett par delar i plattjärn har fästs

Fig. 13–15. Smideskorsen i det allmänna varvets norra del är utförda i tre snarlika former. Några har en stomme med varmsmidda, dekorativa detaljer i korsarmarna och mittdelen, som korset till vänster visar. De kallsmidda korsen är fler till antalet och finns i huvudsak i två utföranden. Det ena står på fyra parallella ben som ger en bred form nertill. Den tredje korsformen finns i många exemplar och bildar en stjärnlik form kring korsarmarna. De är svart- eller silvermålade. Foto Ulrika Sahlsten, Upplandsmuseet.

nedtill i liksidiga former. Samtliga kors har emailjerade skyltar med inskriptioner. De är något utförligare än exempelvis stenarnas inskriptioner i samma kvarter.

Karl Lethander levde mellan 1890 och 1979. Han är begravd intill det allmänna varvet nära den norra stigluckan. Hans gravvård är utförd i sten.

Noter

- 1 Schönback 2008, s. 235.
- 2 Fulton 1965, s. 68.
- 3 Under åren 2013–17 har Upplandsmuseet

genomfört ett stort antal inventeringar av gravvårdar och gravplatser. Det har gjorts på uppdrag av fem pastorat/församlingar i Uppsala län och omfattar ett fyrtiotal kyrkogårdar. I samband med inventeringen görs en kulturhistorisk klassificering av gravvårdarna och gravplatserna. De mycket värdefulla gravvårdarna pekas ut så att de kan bevaras för framtiden.

- 4 Lundquist 1992, s. 12 ff.
- 5 Johansson 1989, s. 230 ff.
- 6 Jonsson 2009, s. 55 ff; Lindahl, s. 18 ff. Löddköpinge kyrkogård i Skåne var i bruk ungefär vid samma tid och uppvisar ett lik-

- nande mönster med begravingar på både nord- och sydsidan om kyrkan samt åtskillnad mellan kvinnor och män. Där undersöktes 1 390 gravar vid en stor utgrävning på 1970-talet. I Kristina Jonssons avhandling uppskattas kyrkogården ha använts från 1000-talets första hälft fram till slutet av 1100-talet (Jonsson 2009, s. 72 f).
- 7 Lindahl 1969, s. 20, s. 24.
 - 8 Schönbäck 2008, s. 242.
 - 9 Hagberg 1937, s. 499 ff.
 - 10 Fulton 1965, s. 44.
 - 11 Hagberg 1937, s. 499.
 - 12 Det visar en uppmättningsritning från 1741 över gravplatserna inne i kyrkan och på kyrkogården (Lindahl 1969, s. 21 ff).
 - 13 Louise Hagberg menar att hemmansindelningen på kyrkogårdarna och de s.k. gårdsgravarna var ett arv från tiden före kristnandet, en begravningstradition som överfördes direkt till kyrkogårdarna. Torbjörn Fulton refererar till det och menar att en så långvarig tradition sedan var svår att frångå och att den därför bestod länge (Hagberg 1937, s. 255 f; Fulton 1965, s. 38, s. 60).
 - 14 Se även Louise Hagbergs *När döden gästar*, där hon exemplifierar med Ljusterö kyrkogård, också i Uppland, som visar liknande indelning efter byar och gårdar (Hagberg 1937, s. 257).
 - 15 *Då och nu inom Västeråker-Dalby sockengrindar* 2014, s. 143. Uppgifter från Rasbokils kyrka utanför Uppsala visar att flera byar öster om kyrkan hade sina gravplatser på kyrkogårdens östra sida. Avvikelser förekom och den norra sidan verkade undantagen. Den togs i bruk senare och då med varvbegravning (Fulton 1965, s. 56 f).
 - 16 Schönbäck 2008, s. 201.
 - 17 Hagberg 1937, s. 256 ff; Fulton 1965, s. 63 ff.
 - 18 I Idre kapellförsamling beslöts om varvbegravning vid en biskopsvisitation (Hagberg 1937, s. 258).
 - 19 Fulton 1965, s. 67.
 - 20 Hagberg 1937, s. 258 ff.
 - 21 Schönbäck 2008, s. 241.
 - 22 Schönbäck 2008, s. 240.
 - 23 Det var en tanke som framfördes redan i samband med tillkomsten av 1894 års jordfästningslag, och som utredningen inför gravrättslagen återknöt till på 1960-talet (*Begravningslagen. Betänkande av arbetsgruppen för översyn av begravningslagstiftningen*, SOU 1987, s. 87 f).
 - 24 SOU 1987, s. 87 f.
 - 25 Lindahl 1969, s. 10.
 - 26 ULA 11683, Vendels kyrkoarkiv, R 0008:00003. Uppgiften bekräftas av en annan karta där det framgår att det är sockenstämmans protokoll som avses. (ULA 11683, Vendels kyrkoarkiv, R 0008:00010).
 - 27 ULA 11683, Vendels kyrkoarkiv, R 0008:00003, "Friköpta Grafplatser utåt Bogårdsmurarna efter år 1855 d. 28 Maj/.../".
 - 28 Alm 1947, s. 202 ff.
 - 29 ULA 11683, Vendels kyrkoarkiv, OIb 1, "P.M. till kartan över Vendels kyrkogård".
 - 30 ULA 11683, Vendels kyrkoarkiv, R

0024:00008, "Vendels kyrkogård 1928. Ritning till gravindelning."

- 31 ULA 11683, Vendels kyrkoarkiv, OIb 1, "Beräkning av antalet gravar å Kyrkogården /.../".
- 32 Muntlig uppgift från Jan-Gunnar Ekstav 31/8 2017. Ekstav är uppväxt i Karby och minns Karl Lethander som bysmeden som järnskodde kälkar och utförde järnarbeten på snickerier.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet, Uppsala (ULA):

Vendels kyrkoarkiv, 11683, Handlingar och ritningar gällande kyrkogården.

Vittinge kyrkoarkiv, 11696, Handlingar och ritningar gällande kyrkogården.

Muntlig uppgiftslämnare

Jan Gunnar Ekstav, Karby. Samtal 31/8 2017.

Tryckta källor och litteratur

Alm, Henrik: *Vendels kyrka* (Upplands kyrkor 12). Uppsala 1947.

Begravningslagen. Betänkande av arbetsgruppen för översyn av begravningslagstiftningen, SOU 1987:16. Stockholm 1987.

Fulton, Torbjörn: "Gravordningen på Aspeboda kyrkogård under tiden 1820–1900. En studie i gammal hävd och novationer med jämförande utblickar, särskilt gällande Dalarna

och Uppland" *Svenska landsmål och svenskt folkliv* nr 88 1965.

Hagberg, Louise: *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*, Stockholm 1937.

Då och nu inom Västeråker-Dalby sockengrindar red. Bo Johansson. Dalby bygdegårdsförening 2014.

Johansson, Jan: "Kyrkogårdens hägn i det medeltida Sverige" *Fornvännen* nr 84 1989.

Jonsson, Kristina: *Practices for the Living and the Dead. Medieval and Post-Reformation Burials in Scandinavia*, Stockholm 2009.

Lindahl, Göran: *Grav och rum. Svenskt gravskick från medeltiden till 1800-talets slut* (Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar, antikvariska serien 21). Stockholm 1969.

Lundquist, Kjell: "Från beteshage till trädgård – kyrkogårdens historia" *Kyrkogårdens gröna kulturarv* (Stad & land, SLU, nr 103) red. Eivor Bucht, Alnarp 1992.

Schönbäck, Hedvig: *De svenska städernas begravningsplatser 1770–1830. Arkitektur, sanitet och det sociala rummet*, Stockholm 2008.

Ulrika Sahlsten är byggnadsantikvarie vid Upplandsmuseets kulturmiljöavdelning med särskild inriktning på kyrkor.